

„Vajon mire gondoltam?”

A demokráciával kapcsolatos attitűdök értelmezési bizonytalanságairól

Bevezetés

A társadalomtudományok területén az azonos módszertanra épülő nemzetközi összehasonlító kutatások kétségkívül az egyik legizgalmasabb, ugyanakkor számos kockázatot is magukban rejtő vállalkozások. Főleg abban az esetben van ez így, amikor olyan véleményeket, attitűdöket vizsgálunk, amelyek egy adott közösség kultúrájának, normáinak alapvető jellegzetességeiben gyökereznek. Mindezt pedig tovább nehezítik, és az eredmények értelmezését is bizonytalanná tehetik azok a nyelvi, kognitív különbségek, amelyek egy-egy fogalom jelentéstartalmához kapcsolódnak.

A nemzetközi kutatások sajátossága, hogy az adatfelvétel során használt kérdőívek létrehozása – az esetek többségében – több ország kutatóinak közös munkája. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bizonyos kérdések, vagy még inkább a kérdések mögötti elméleti konstrukciók ne hordoznák magukon egy-egy ország (vagy ország csoport) kutatóinak világképét, a domináns narratívákat vagy csak egyszerűen a kérdések megfogalmazásának nemzeti sajátosságait. Így könnyen előfordulhat, hogy az alapos előkészítés és módszertani precizitás ellenére is problémássá válhat az egyes országok eredményeinek összehasonlítása, hiszen a kérdések nem azonos fogalmi, kognitív struktúrákra kérdeznek rá.

Egy komplex fogalomhoz kapcsolódó attitűdök kutatása – a nemzetközi összehasonlító dimenzió nélkül – persze önmagában is igen összetett, és számos csapdahelyzetet magában rejtő feladat. Nehéz ugyanis teljes bizonyosságot szerezni arról, hogy a kutatásban résztvevők mennyire gondolják komolyan a válaszaikat, van-e egyáltalán kialakult véleményük az adott témában, őszinték-e, vagy éppen a kérdőív kitöltésekor nem befolyásolta-e őket érdeemben valami vagy valaki.

Tanulmányunkban egy konkrét kutatás tapasztalatait alapul véve vizsgáljuk ennek az összetett problémának bizonyos elemeit. A *European Social Survey* (ESS) magyarországi adatbázisát felhasználva, továbbá ehhez kapcsolódóan egy fókuszcsoportos kutatást is lebonyolítva azt kívántuk feltárni, hogy a demokrácia különböző részelemeivel, illetve ezek megvalósulásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszok mögött a válaszadók részéről milyen értelmezési problémák mutathatók ki. E munka elvégzését elsősorban az inspirálta, hogy az ESS magyarországi kutatásának koordinátoraiént közlelő is szembesülhettünk azokkal a nehézségekkel és korlátokkal, amelyeket egy ilyen valóban hatalmas európai projekt előkészítése, gyakorlati lebonyolítása, majd ezt követően az adatok elemzése és értelmezése jelentett.

A probléma

A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálatunk megtervezésekor az volt az előzetes hipotézisünk, hogy a válaszadók egy része számára nehézséget okozhatott az ESS demokráciával kapcsolatos kérdéseinek értelmezése (sőt, adott esetben azok pusztá megértése is). Továbbá lehettek olyan kérdések, amelyek esetében többféle szubjektív értelmezés is lehetségesnek látszott. Álláspontunk szerint, amennyiben ezek a hipotézisek helyesnek bizonyulnak, úgy mind az adatok elemzése, mind pedig az eredmények interpretálása során fontos, hogy figyelembe vegyünk ezeket a bizonytalanságokat, illetve tisztában legyünk az így kapott eredmények interpretációs korlátaival és csapdáival.

Elméleti megfontolások

A nemzetközi survey- és attitűdkutatások módszertani problémáinak hatalmas irodalmából e tanulmány keretein belül csak két jelentős szempontot tartunk fontosnak kiemelni. Az egyik a többnyelvű kérdőívek megalkotásának nehézségeire, a másik pedig az eredmények megbízhatóságát veszélyeztető válaszadói viselkedésekre vonatkozik.

A többnyelvű kérdőívek alkalmazásának nehézségei

A megbízhatóság és az érvényesség szempontjait nagyon sokféle hatás befolyásolhatja. Nyilvánvaló, hogy egy attitűd mérése (elsősorban az érvényesség felől közelítve) leginkább a kérdés megfogalmazásán múlik (Oskamp és Schultz 2005). Nemzetközi kutatások esetében pedig természetesen legalább ilyen fontos a megfelelő minőségű fordítás is (McGorry 2000). Az ESS ebből a szempontból egyértelműen az egyik legalaposabban előkészített és kontrollált kutatási együttműködés napjainkban. Az előzetes koncepció megfogalmazásától kezdve összesen hét lépésben jut el egy kérdés oda, hogy végleges formájában bekerüljön az adott ország által használt kérdőívbe. A folyamatnak része egy olyan elemzési technika is, amely során egy folyamatosan bővülő nemzetközi adatbázis és a kérdésekhez tartozó számos meta-adat segítségével statisztikai előrejelzés készül a kérdés „minőségéről”.¹ Mindezeknek az erőfeszítéseknek az a célja, hogy a kérdések az eredeti szándéknak megfelelően a legpontosabban, az értelmezési kockázatok minimalizálásával mérjék az adott témával kapcsolatos véleményeket, attitűdöket (Saris és Gallhofer 2007). Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezek a kérdések tökéletesek lennének (ilyen állítás a survey világában aligha tehető), hiszen az eredeti elméleti koncepció esetleges nemzeti adaptálhatóságának nehézségeit, illetve a társadalmi kontextus időközbeni megváltozását (hiszen a kérdőív első koncepcionális változata és a konkrét adatfelvétel között akár 2-3 év is eltelhet) ezzel sem lehet kiküszöbölni.

Az attitűdök kvantitatív mérésének nehézségei: amikor az emberek „nem jól” válaszolnak

Természetesen egy közel tökéletes kérdés és annak még tökéletesebb fordítása sem nyújt garanciát arra, hogy a válaszok megbízhatóak és érvényesek lesznek egy kutatás során. A személyes megkérdezések során beszélhetünk kérdezőbiztosi hatásról, amikor a kérdezőbiztos demográfiai jellemzői (nem, életkor), illetve az adott témával kapcsolatos vagy az eredmények megoszlására vonatkozó saját preconcepciói valamilyen irányba „tolják” a válaszokat is (Groves 1989)².

A megbízhatatlanság másik forrását értelemszerűen a válaszadók felől közelítve érdemes keresnünk, hiszen itt is számos olyan szándékolt vagy nem szándékolt viselkedéssel szembesülhetünk, amelyek nagymértékben befolyásolhatják az adatok minőségét. Ezen a téren megkülönböztethetünk általános jellegű, illetve kifejezetten az attitűdök kutatásához kapcsolódó problémákat.

Nemzetközileg is egyre több gondot okoz a kormányzatok, a vállalatok, az akadémiai és a civil világ egyre növekvő „indikátor-fetisizmusa” és „adatéhsége”, amelynek eredményeképpen a társadalmak is egyre inkább „túlkutatottá” válnak. A kutatásokkal való telítődés, a világ – banálisan hangzó, de a témánk szempontjából megkerülhetetlennek tűnő – felgyorsulása, a *multitasking* életmód (különösen

¹ Az ESS által használt rendszer a www.sqp.upf.edu címen érhető el.

² Ezzel a problémával itt most bővebben nem foglalkozunk.

a fiatalabb korosztályok esetében), a növekvő bizalomhiány mind-mind azt a tendenciát erősíti, hogy az emberek egyre kevésbé képesek és hajlandóak hosszabb és elmélyültebb gondolkodást kívánó kérdőívek megválaszolására. Az ESS ebből a szempontból nincs jó helyzetben, hiszen egy összetett, komplex társadalmi jelenségeket vizsgáló kutatásról van szó, ahol a kérdőív kitöltése sok esetben egy óráig, vagy még tovább is tarthat. Komoly dilemma, hogy fenntartható-e a válaszadó motivációja, odafigyelése és őszintesége ennyi időn keresztül olyan témákban, amelyekkel kapcsolatban – megkockáztathatjuk – a megkérdezettek nem elhanyagolható részének egyébként igen ritkán kell véleményét nyilvánítania .

Ez pedig elvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy vajon milyen olyan, statisztikailag értelmezhető válaszadói viselkedésekkel szembesülhetünk, amelyek csökkentik az egy-egy kérdésre adott válaszok, ezen keresztül pedig az egész kutatás megbízhatóságát és érvényességét? Ezt a témát az elmúlt évtizedekben nagyon sokan és sokféleképpen vizsgálták (lásd pl. Schwartz és Sudman 1992, Groves et al 2002, Saris és Sniderman 2004). Mi itt és most csupán a valamilyen skálán mért attitűdkérdésekre adott válaszok „torzulásait” vesszük röviden számba. Az 1. táblázatban összefoglaltuk a leginkább jellemző problémákat, illetve az adatok minőségére vonatkozó következményeiket. Ennek alapján két alapvető esetet különböztethetünk meg: (1) a kérdezett nem válaszolt érdemben, azaz vagy jelezte, hogy nincsen véleménye („nem tudom” válasz), vagy pedig valamilyen más okból tagadta meg a válaszadást; (2) a kérdezett konkrét választ adott a felkínált skálán, azonban ennek érvényessége megkérdőjelezhető.

1. TÁBLÁZAT

Az attitűdök mérésének megbízhatóságát és érvényességét rontó válaszadói viselkedések alapvető típusai

	A megbízhatóságot rontó válaszadói viselkedések	Mintázat	Következmény
Meghatározott mintázatot követő válaszadói viselkedés?	Válaszmegtagadás, vagy „nem tudom” válasz	-	Adathiány
	Túlzott egyetértés az állításokkal	○○○○○●●	Magasabb összesített átlag, az egyes változók közötti különbségek csökkenése
	Túlzott egyet nem értés az állításokkal	●●○○○○○	Alacsonyabb összesített átlag, az egyes változók közötti különbségek csökkenése
	A középső skálaértékek eltúlzott és szisztematikus használata	○○○●○○○	Az összesített átlag közeledése a középponthez, csökkenő variancia, az egyes változók közötti különbségek csökkenése
	A szélső skálaértékek eltúlzott, szisztematikus használata	●○○○○○●	Növekvő variancia, az egyes változók közötti különbségek növekedése
	A szélső skálaértékek használatának szisztematikus kerülése	○●●●●○	Az összesített átlag közeledése a középponthez, csökkenő variancia, az egyes változók közötti különbségek csökkenése
	Motiválatlanság, nem tudatos, véletlenszerű válaszok	○○○○○○○○	Hamis eredmények
nem	A társadalom által elvárt válaszoknak való (hamis) megfelelés	○○○○○○○○	Az elvárt válasz átlagához való közeledés, csökkenő variancia, az egyes változók közötti

A nem válaszolás okai összetettek lehetnek. Előfordulhat, hogy a kérdezett olyan alacsony szintű motivációval rendelkezik, hogy egyszerűen nem akar foglalkozni már a kérdés alapszintű megértésével sem, hanem egyből elutasítja azt. De lehet az is, hogy ugyan „lenne kedve” válaszolni, viszont nem érti a kérdést, az adott szituáció pedig nyilván nem alkalmas arra, hogy ezzel kapcsolatban értelmezési vitákba bonyolódjon a kérdezőbiztossal. Vagy érti ugyan a kérdést, ám nem rendelkezik elegendő információval ahhoz, hogy legyen kialakult attitűdje a témával kapcsolatban. Sőt, előfordulhat az is, hogy a kérdezett túl sok információval rendelkezik, ami viszont olyan árnyalt pro és kontra véleményalkotást tesz lehetővé, amivel kapcsolatban úgy érzi, hogy azt a rendelkezésre álló rövid idő alatt nem lehet egy egyszerű skálára „ráerőszakolni”. Végezetül pedig természetesen az is megtörténhet, hogy ugyan van a válaszadónak kialakult attitűdje, azt azonban valami miatt mégsem szeretné elmondani, azaz titkolja, elhallgatja a véleményét.

Összességében az, hogy melyik ok húzódik meg az ilyen típusú adathiány mögött, sajnos nagyon nehezen kideríthető. Lehet ugyan utólagos statisztikai elemzéseket végezni a különböző adatfelvételi szituációk (kérdőbiztos személye, a kérdéses körülményei), a válaszadó demográfiai jellemzői, illetve az adathiányok egyéni, illetve teljes mintára vonatkozó mintázatai alapján, és ezek jelezhetnek is bizonyos szisztematikus hibákat a használt kérdésekre vagy az adatfelvétel minőségére vonatkozóan, ám sajnos többnyire már csak egy következő kutatás megtervezése számára nyújthatnak hasznos támpontokat.³

Abban az esetben, ha érkezik konkrét válasz az adott attitűdkérdésre, még mindig nem lehet felhőtlen az örömünk, hiszen az adat pusztán megléte még nem garancia annak minőségére. Annak oka, hogy valaki milyen megfontolásból ad kutatói szempontból „rossz” választ szintén sokrétű lehet. Ezek egy része a válaszhiánynál tárgyalt esetekkel szoros rokonságot mutat. Az alacsony motiváltság nem csak válaszmegtagadásban, hanem – ami még rosszabb – nem tudatos, véletlenszerű válaszok megjelölésében is megjelenhet. Továbbá nem kell feltétlenül értenie valakinek a kérdést, illetve nem kell, hogy rendelkezzen kialakult attitűddel ahhoz, hogy egy attitűd-skálán megjelölje a véleményét, ezzel pedig fals adatokkal gazdagítson egy adatbázist. A témával foglalkozó irodalomnak is az egyik központi kérdése annak vizsgálata, hogyan kezeljük (vagy pontosabban kerüljük el) azokat a helyzeteket, amikor valaki valójában nem rendelkezik egy adott témára, kérdésre vonatkozóan attitűddel, azonban a kérdés során végül mégis „lesz” neki. A probléma a jelenséggel elsősorban az, hogy kutatóként valójában akarva-akaratlanul a válaszadó részéről egy „mentális pénzfeldobás” folyamatának részesei vagyunk (Converse 1964). A másik álláspont szerint pedig egy olyan megkérdőjelezhető kognitív véleményalkotási folyamatról van szó, ahol nincsen ugyan elegendő információja a kérdezettnek az adott témában, viszont valamilyen, általa relevánsnak gondolt másik, áttételesen kapcsolódó téma ismereteiből, attitűdjeiből „fabrikál” magának véleményt (Schuman és Presser 1980). Ehhez áttételesen kapcsolódó válaszadói viselkedés lehet még a társadalmi elvárásokhoz igazodó attitűd-konformitás, azaz a többségi vagy érzelmi biztonságot nyújtó, elvártnak gondolt válaszkategóriákhoz való tudatos vagy tudattalan közelítés.

Mindezekben a válaszadói viselkedésekben az a közös, hogy az adatok struktúrájában statisztikailag csak nehezen kimutathatók a szisztematikus torzulások, hiszen nincsen egyértelmű iránya a válaszoknak. Lehetnek azonban olyan esetek is, amikor a felkínált attitűdskálák használatában

³ Lásd erről bővebben: Pillók (2010)

mutatkoznak különböző torzulások. Ilyen lehet például a túlzott egyetértés ('*yea-saying*') vagy éppen egyet nem értés, ami a skálák szélső értékeinek nem valós preferenciájában nyilvánul meg. Ezzel szemben viszont az is előfordulhat, hogy valaki túlságosan is középre húz (nincs véleménye vagy titkolja azt), vagy kerüli a skála szélső(bb) értékeit. Statisztikai értelemben ezeknek a problémáknak a következményei az átlag és a variancia torzulásában, illetve amennyiben több ítemes attitűd-kérdésekről van szó, a változók értékeinek nem valós együttjárásában jelenhetnek meg. Az 1. táblázatban röviden összefoglaltuk ezeknek a szisztematikus torzulásoknak a statisztikai következményeit.

A kutatás módszertanáról

„Demokrácia-blokk” az ESS kérdőívben

Az ESS kutatáshoz használt kérdőívek a kezdetektől fogva minden esetben az állandó kérdésblokkok (*core questionnaire*) mellett két változó modult is tartalmaznak. A 2012-es hatodik hullám egyik ilyen új kérdésblokkja a demokráciához kapcsolódó attitűdöket (*Understanding and evaluating democracy*) vizsgálta. Az összesen közel 50 kérdésből (változóból) álló kérdőív-részből a vizsgálatunkba 2x14 attitűdkérdést vontunk be. Ezek a demokráciával kapcsolatos általános elvárásokra, ideálokra (továbbiakban: elvont kontextus), illetve ugyanezen dimenziókban a magyarországi helyzet megítélésére vonatkoztak (a továbbiakban: konkrét kontextus).

A vizsgált kérdések az alábbiak voltak: (1.) *„A kártyalap használatával, kérem, mondja meg, hogy, mennyire tartja általában véve fontosnak a demokráciához, hogy...”*, illetve (2.) *„Ugyanennek a kártyalapnak a használatával kérem, mondja meg, hogy mennyire tartja jellemzőnek a következő állításokat Magyarországra?”*⁴

A kérdésblokk elemzésünkbe bevont állításai (itemek) pedig a következők voltak:⁵

1. *Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak.*
2. *A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak.*
3. *A különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtsanak egymáshoz képest.*
4. *Az ellenzéki pártok szabadon bírálhassák a kormányt.*
5. *A média szabadon bírálhassa a kormányt.*
6. *A média megbízható információt nyújtson az állampolgárok számára azért, hogy megítéljék a kormányt.*
7. *Védjék a kisebbségek jogait.*
8. *Hogy a legfőbb politikai ügyekben az állampolgárok akarata érvényesüljön azáltal, hogy közvetlen népszavazáson szavazhatnak róluk.*
9. *A bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek.*
10. *A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat.*
11. *A kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől.*

⁴ A kérdés során először az 1. kérdéshez tartozó összes állítás került lekérdezésre, majd pedig ezután következett ugyanezen kérdések alapján a Magyarországra vonatkozó helyzetértékelés.

⁵ Az itemeknek az eredeti ESS adatbázisban található változónevei a következők voltak: (1) *fairelc, dspplvt, dfprtal, oppcrgv, medcrgv, meprinfc, rghmgpr, votedir, cttresa, gptpelc, gvctzpv, gvexpdc, grdfinc, pltavie* (az *általános elvárások 14 változója*), illetve (2) *fairelcc, dspplvtc, dfprtalc, oppcrgvc, medcrgvc, meprinfc, rghmgprc, votedirc, cttresac, gptpelcc, gvctzpvc, gvexpdcc, grdfincc, pltaviec* (a *konkrét magyarországi megvalósulás 14 változója*)

12. A kormány megindokolja a döntéseit a szavazóinak.
13. A kormány tegyen lépéseket annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket.
14. A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak.

Az ESS magyarországi adatfelvételi munkálatai 2012. november és 2013. január között zajlottak, a minta nagysága 2014 fő volt. A fenti kérdések mindegyikére egy 0-10 közötti skálán kellett a megkérdezetteknek válaszolniuk, ahol természetesen lehetőség volt a válaszmegtagadásra, illetve a „nem tudom” válasz megjelölésére is. Az adatfelvétel CAPI módszerrel történt, azaz a kérdéseket a kérdezőbiztos szóban tette fel, a válaszokat pedig egy laptop segítségével rögzítette. Fontos, hogy a válaszadáshoz minden esetben rendelkezésre állt egy kártyalap, amelyen a 0 és 10 közötti értékek szerepeltek, illetve a két szélső értékhez rendelt konkrét válaszlehetőség.⁶

Fókuszcsoportos kutatás

Annak érdekében, hogy az egyes attitűd-állítások mögött meghúzódó kognitív struktúrákat, az esetleges értelmezési nehézségeket, kétértelműségeket, a magyar viszonyok közötti „átértelmeződést” azonosíthassuk, egy kiegészítő fókuszcsoportos vizsgálatot is elvégeztünk.⁷ A beszélgetések során az ESS kérdőív demokráciával kapcsolatos állításait a csoportok résztvevői – miután a kérdőívnek ezt a részét saját maguk is önállóan kitöltötték – egyenként értelmezték és megvitatták.

A probléma definiálása a kutatás keretein belül

Az adatbázis elemzése során azzal a feltételezéssel éltünk, hogy azok, akik a demokráciára vonatkozó kérdésblokk egy-egy állításának értelmezése kapcsán valamilyen értelemben bizonytalanná váltak, azok:

- a) nem válaszoltak az adott kérdésre, vagy a „nem tudom” választ adták,
- b) válaszoltak ugyan, de a középső, semleges értéket jelölték meg⁸,
- c) válaszoltak ugyan, de válaszuk eltérő összefüggést mutat a kérdésblokk többi kérdésével más válaszadókkal összevetve.

Természetesen ezeknek a lehetőségeknek mindegyike más okból is előfordulhatott, azonban, ha azt tapasztaljuk egy állítással kapcsolatban, hogy annak kapcsán mindhárom jelenség előfordult, az erősítheti a gyanút arra vonatkozóan, hogy az adott állítás értelmezése a válaszadóknak (legalább is egy részüknek) nehézséget okozhatott.

⁶ Ezek az első 14 item esetében a szélső értékekhez rendelt jelentések az „Általában véve egyáltalán nem fontos a demokráciához” és az „Általában véve rendkívül fontos a demokráciához” voltak, míg a második 14 itemnél ezek az „Egyáltalán nem jellemző” és a „Teljes mértékben jellemző” kijelentésekre módosultak.

⁷ A fókuszcsoportos beszélgetésekre Budapesten, illetve Ajkán 2014. július 11-én és 15-én került sor. Mindkét helyszínen egy magas és egy alacsony státuszú résztvevőkből álló csoportot szerveztünk. Nem és életkor alapján a csoportok összetétele heterogén volt. A csoportok összetételét előzetesen politikai attitűdök és pártpreferencia alapján nem vizsgáltuk.

⁸ Természetesen a minden esetben érvényesülő, tankönyvekben leírt közép-re húzási tendencia mellett itemenként eltérő módon megjelenve

Emellett az is különleges lehetőséget jelentett számunkra, hogy az egyes állításokat eltérő értelmezési környezetben is vizsgálhattuk, azaz (1) fontosságukat a demokrácia szempontjából általánosságban (elvont kontextus), illetve (2) konkrét magyarországi megvalósulásukat (konkrét kontextus). Ezzel az értelmezhetőség kérdésének további árnyalása vált lehetővé:

1. Amennyiben egy állítással kapcsolatban mindkét kontextusban – a fenti jelenségek megjelenése alapján – az értelmezési bizonytalanság jelei mutatkoznak, akkor az arra utalhat, hogy a megfogalmazás *per se* jelent nehézséget.
2. Amennyiben csupán az elvont kontextusban jelentkeznek az értelmezési nehézségek, de konkrét kontextusban nem, akkor a konkrét vonatkozások értelmezést segítő hatását feltételezhetjük, azaz a magyar helyzet megítélése tűnik kevésbé problémásnak az elvont dimenzióval szemben.
3. Fordított esetben viszont többnyire az állhat a háttérben, hogy az adott állítás hazai kontextusban nehezen értelmezhető, azaz valamilyen konkrét attitűd kialakítása ütközik nehézségbe.

A fenti három jelenségnek a mérésére három különböző statisztikai elemzési eszközt alkalmaztunk.

1. A nem válaszolást egyszerűen az adathiányok („NT/NV”) arányával mértük.
2. A semleges értéknek a válaszadói bizonytalanság miatti megjelenését úgy mértük, hogy annak elvárt gyakoriságával kapcsolatban két feltételezéssel éltünk:
 - a. Az egyik megközelítés esetében abból indultunk ki, hogy a skálán mért attitűd kérdések, amelyeket sok tényező befolyásol, közelítőleg normális eloszlást mutatnak, így az adott állítás esetén tapasztalt átlag és szórás, mint paraméterek mellett megadható, hogy mekkora lesz a semleges (középső) érték várható gyakorisága.
 - b. A másik megközelítés esetében abból indultunk ki, hogy a válaszok eloszlása unimodális eloszlással jellemezhető, és így a leggyakoribb értéktől az értékek gyakorisága szigorúan monoton csökken az így meghatározott módusz értéktől mindkét irányban. Ebben az esetben a semleges érték várható gyakoriságát a két szomszédos érték átlagával közelítettük meg, amennyiben nem a semleges érték közelében volt az átlag.
3. Végül a harmadik jelenséget – az egyes állítások közötti összefüggésben keletkező zavart úgy próbáltuk megközelíteni, hogy felételeztük, az állítások sora mind a két kontextusban valamiféle egységes látens attitűdöt mér – ami talán a „demokrácia-attitűd” nevet kaphatná. Ebben az esetben megbízhatósági vizsgálatot (*reliability analysis*) végeztünk. Az itemsort egy indexnek tekintve azt feltételeztük, hogy az alacsonyabb item-index korrelációk az értelmezés zavarából (is) fakadhatnak.

Eredmények

Válaszhiányok az adatokban

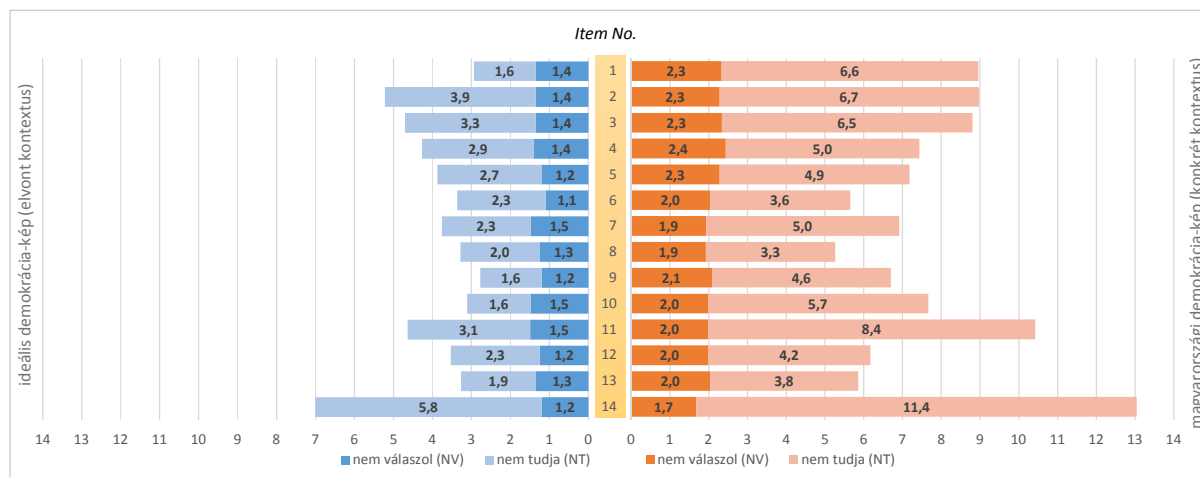
A „nem tudom” válaszok és a válaszhiányok egyszerű megoszlásait az egyes itemek szerint vizsgálva látható, hogy míg a válaszmegtagadás arányai mindkét kérdéscsoport (tehát az elvont és a konkrét kontextus) esetében viszonylag stabilak voltak, a magyar helyzetre vonatkozó konkrét kérdések esetében ez mindig 0,5-1 százalékponttal magasabb volt (1. ábra).

Ennél jóval nagyobb eltéréseket tapasztaltunk azonban a „nem tudom” válaszok terén, ahol az ideális demokráciakép itemeinél 1,6% és 5,8%, míg ugyanezen kérdések magyarországi vonatkozásaiban 3,3% és 11,4 % közötti értékeket mutatnak az adatok. Tehát minden demokráciával kapcsolatos állítás esetében többen voltak azok, akiknek a konkrét hazai helyzettel kapcsolatban nem volt értékelhető véleményük. Az, hogy valaki a két különböző típusú adathiány közül melyiket miért választotta, utólag nehezen értelmezhető és összességében talán nincs is túl nagy jelentősége. Ideális esetben a válaszmegtagadás egy karakteres elutasítást kéne, hogy jelentsen, míg a nem tudom válasz kevésbé markáns, inkább a döntésképtelenséggel kapcsolatba hozható adathiányra utalhat. Ez azonban korántsem biztos, hogy így van, hiszen ezen elutasítások belső aránya jelentősen múlhat az adott adatfelvételi cég vagy akár egyes kérdezőbiztosok kialakult kérdezői szokásain, kultúráján.

1. ÁBRA

A „nem tudom” válaszok, illetve a válaszmegtagadás összesített arányai a demokráciával kapcsolatos elvont, illetve konkrét dimenziókban.

Az ábra közepén található item-számok megegyeznek az itemek korábban már bemutatott (az ESS kérdőívben, illetve adatbázisban is megtalálható) sorrenddel.

Amennyiben a két adathiányra vonatkozó kategóriát összevonva kezeljük, úgy az állapítható meg, hogy a 2x14 kérdésre a válaszadóknak összesen 73,2%-a adott értékelhető választ (tehát valamilyen 0-tól 10-ig terjedő skálaértéket). Fordítva megközelítve a kérdést: a teljes minta 26,8%-a esetében fordult elő, hogy a kérdezett valamelyik kérdésre nem válaszolt érdemben (tehát „NT” vagy „NV” választ adott).

Az eltúlzott „semlegesség” nyomában

Az 2. táblázatban összegeztük a válaszukat valamilyen okból megtagadók és a semleges kategória többleteként megjelenő válaszok összesített arányát – a válaszok két elméleti, feltételezett eloszlását (normális, illetve unimodális) alapul véve.

2. TÁBLÁZAT

A bizonytalanságot jelző mérőszámok elvont és konkrét kontextus esetén, illetve azok különbsége (a válaszok normális eloszlását, illetve csupán unimodális eloszlását feltételezve) (ESS, 2012, magyar adatok)*

Demokráciával kapcsolatos item	Demokrácia általában		Magyarországon		Eltérés	
	normál	unimodális	normál	unimodális	normál	unimodális
	eloszlás		eloszlás		eloszlás	
Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak.	4,21%	3,50%	9,44%	13,98%	5,23%	10,48%
A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak.	5,36%	8,09%	11,52%	16,31%	6,16%	8,22%
A különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtsanak egymáshoz képest.	7,08%	6,56%	12,37%	16,83%	5,29%	10,27%
Az ellenzéki pártok szabadon bírálhassák a kormányt.	5,77%	5,95%	8,09%	12,32%	2,32%	6,37%
A média szabadon bírálhassa a kormányt.	6,19%	7,49%	6,78%	10,75%	0,58%	3,26%
A média megbízható információt nyújtson az állampolgárok számára azért, hogy megítéljék a kormányt.	5,03%	4,57%	10,00%	13,57%	4,98%	9,00%
Védjék a kisebbségek jogait.	4,66%	6,80%	5,33%	9,28%	0,66%	2,48%
Hogy a legfőbb politikai ügyekben az állampolgárok akarata érvényesüljön azáltal, hogy közvetlen népszavazáson szavazhatnak róluk.	5,59%	5,23%	9,37%	13,78%	3,79%	8,55%
A bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek.	5,15%	3,79%	12,94%	17,43%	7,79%	13,65%
A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat.	5,93%	6,18%	10,12%	14,80%	4,18%	8,62%
A kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől.	3,67%	3,72%	4,37%	8,46%	0,70%	4,74%
A kormány megindokolja a döntéseit a szavazóinak.	4,75%	4,67%	6,32%	10,78%	1,57%	6,11%
A kormány tegyen lépéseket annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket.	3,99%	3,34%	6,59%	10,80%	2,60%	7,45%
A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak.	10,09%	13,63%	16,85%	21,00%	6,76%	7,37%

* Az egyes cellák árnyalatai oszloponként a minimum és maximum értékekhez igazítottak

A táblázatban látható eredmények alapján az a legszembeötlőbb, hogy a konkrét kontextus (azaz a „Mennyire tartja jellemzőnek Magyarországra?” típusú kérdések) nagyobb bizonytalanságot okozott, mint az elvont kontextus (amely a „Mennyire tartja általában véve fontosnak a demokráciához” kérdéseket tartalmazta). Minden vizsgált item esetében megfigyelhető volt ez a tendencia, néhány kérdés esetében pedig kifejezetten nagy különbségeket tudtunk kimutatni. Ez az eredmény összhangban van a válaszhiányok esetében tapasztalt tendenciákkal.

Ennek a jelenségnek a konkrét okait természetesen aligha tudjuk kétséget kizárólag megállapítani, inkább csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg. (Ezek igazságával kapcsolatban további részletes statisztikai elemzések lennének szükségesek, és a bizonyítás még ekkor sem feltétlenül vezetne eredményre). Azt viszont e tanulmány keretein belül is feltételezhetjük, hogy ez valamilyen sajátos attitűd, például a hazai viszonyokkal kapcsolatos vélemény-eltitkolás következménye lehet, illetve az

is megkockáztatható, hogy az itemek között található néhány olyan, amellyel kapcsolatban – mivel nem igazán része az általános közbeszédnek – sokaknak nincsen kialakult álláspontja.

Összefüggés az egyes itemekre adott válaszok között

A feltételezett rejtőzködés, vagy „attitűdnélküliség” után nézzük most meg, hogy milyen komplex kapcsolatrendszer mutatható ki az egyes demokrácia-itemek között. Itt azzal a feltevéssel élünk, hogy mivel ezek a kérdések erős elméleti beágyazottsággal rendelkeznek, és többkörös szakmai-minőségi kontrollon mentek keresztül, úgy is tekinthetünk rájuk, mint amelyek egy összevont indexként értelmezve kifejezhetik a demokráciával kapcsolatos általános elvárások szintjét, illetve egy adott ország demokratikus berendezkedésének szubjektív állampolgári megítélését. Ha nincsenek értelmezési problémák, akkor azt feltételezhetjük, hogy létezik egy koherens „ideális demokrácia” kép, illetve nincsenek szélsőséges kilengések ezek megvalósulásának megítélésében sem. Ha viszont vannak olyan állítások, amelyek nem illeszkednek az index által kijelölt összképhez, akkor ott megint csak felvetődhetnek értelmezési problémák. Ennek a gondolatmenetnek a számszerűsített eredményeit a 3. táblázat tartalmazza, ahol az értelmezési bizonytalanságot az egyes állításokkal kapcsolatos vélemények közötti összefüggések struktúrájában bekövetkező változásokkal közelítettük. A táblázatban az egyes dimenziók (elvont vs. konkrét) itemeiből létrehozott egyszerű indexnek az egyes itemekkel való korrelációját számoltuk ki oly módon, hogy abban értelemszerűen magának az adott itemnek az értékei nem szerepelnek.

3. TÁBLÁZAT

Megbízhatósági vizsgálat (korrigált item-index korreláció; index az adott item nélkül)

Demokrácia item	Demokrácia általában	Magyarországon
Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak.	,749	,607
A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak.	,513	,456
A különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtsanak egymáshoz képest.	,766	,640
Az ellenzéki pártok szabadon bírálhassák a kormányt.	,724	,568
A média szabadon bírálhassa a kormányt.	,676	,671
A média megbízható információt nyújtson az állampolgárok számára azért, hogy megítéljék a kormányt.	,778	,629
Védjék a kisebbségek jogait.	,607	,506
Hogy a legfőbb politikai ügyekben az állampolgárok akarata érvényesüljön azáltal, hogy közvetlen népszavazáson szavazhatnak róluk.	,751	,729
A bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek.	,718	,590
A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat.	,651	,604
A kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől.	,637	,706
A kormány megindokolja a döntéseit a szavazóinak.	,714	,765
A kormány tegyen lépéseket annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket.	,645	,718
A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak.	,262	,548

Az eredmények itt azt mutatják, hogy a demokrácia általános elveinek fontosságával kapcsolatban „A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak” állítás és a „A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak” állítások értelmezése nem illeszkedik az összes többiéhez. Emellett ez a két kérdés az is, ahol a legmagasabb volt a válasziányok aránya (nem tudom/nem válaszolok): míg a többi item esetében ez az arány 3-4,5 % között ingadozott, e két kérdésnél 5,3% és 7,4% volt. Ugyanez a magyarországi viszonyokra vonatkoztatva tovább bővült még a „Védjék a kisebbségek jogait”, „Az ellenzéki pártok szabadon bírálhassák a kormányt”, illetve a „Bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek” állításokkal.

Az eredmények értelmezése a fókuszcsoportos kutatás tanulságai alapján

Az előzőekben bemutatott statisztikai elemzések eredményeit a fókuszcsoportos beszélgetéseken elhangzottakkal kiegészítve az alábbi négy jellegzetes item-típus válik láthatóvá:

1. Érthető, egyértelmű elemek

Az első csoportba a minden kontextusban alacsony bizonytalanságot eredményező „érthető itemek” kerültek. A statisztikai és a kvalitatív vizsgálat alapján ebbe a kategóriába sorolható a „A kormány megindokolja a döntéseit a szavazóinak” állítás, mely mindhárom mutató tekintetében elég könnyen értelmezhetőnek tűnt. A fókuszcsoportos beszélgetésekből azonban kiderül, hogy ugyan ezt mindenki egyformán nagyon fontosnak tartja a demokrácia szempontjából általánosságban, abban viszont nem volt összhang, hogy ez mennyire valósul meg ma Magyarországon. Többek szerint semennyire, mások szerint a kormány megindokolja ugyan a döntéseit, de az nem mindig érthető és emészthető az átlagemberek számára. A leggyakoribb vélemény az volt, hogy a kormány igyekszik döntéseit úgy indokolni, hogy annak csak a jó oldalát magyarázza a választóknak – vagyis ha indokol is, az nem feltétlenül hiteles. Tehát a kérdés megértése nem jelentett problémát, annak azonban nem feltétlenül azonos az értelmezése, hogy mi számít „megfelelő” indoklásnak: a politikai kommunikáció vagy a választópolgárok számára is érthető és hiteles magyarázat.

A statisztikai elemzés szintén ebbe a kategóriába sorolta a „Kormány tegyen lépéseket annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket” kijelentést is. A fókuszcsoportos beszélgetésekben ez az item már több vitát hozott felszínre. Az elv megvalósulását mindenki fontosnak gondolta, de nézeteltéréseket okozott, hogy milyen mértékben kell a kormánynak egy demokráciában a jövedelmi különbségeket csökkentenie. A magasabb státuszú csoportokban a diskurzus a körül zajlott, hogy a jövedelmi különbségek szükségszerűek és kívánatosak mindaddig, amíg azokban a teljesítmény eltérései tükröződnek. A kérdés tehát az, hogy milyen alapon és mekkora mértékben „nyúljon” bele az állam a jövedelmi különbségek kiegyenlítésébe. Abban teljes volt az egyetértés településtől és státusztól függetlenül, hogy a magyar valóság ennek az elvárásnak nem felel meg. E kérdés kapcsán kialakult diskurzusok közül több is felvetette a politikusok gazdagságát, és a beszélgetés résztvevői szerint a politikusok a teljesítményüket jócskán meghaladóan sokat keresnek.

2. Érthető, de eltérő értelmezést tartalmazó elemek

E csoportba azt a három kérdést soroltuk, amelyek a kvantitatív elemzés alapján alacsony bizonytalanságot mutattak mind a konkrét, mind az elvont kontextusban, de amelyek kapcsán a statisztikai elemzésnek némileg ellentmondanak a fókuszcsoportos vizsgálat eredményei. Erre a

típusra lehet példa a „Védjék a kisebbségek jogait”, „A kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől”, illetve „A média szabadon bírálhassa a kormányt” állítások.

A kisebbségek jogainak védelme, illetve annak a demokrácia szempontjából való fontossága vehemens vitát váltott ki több csoportban is. Abban többnyire egyetértés volt (bár nem teljes), hogy ez fontos tényezője a demokraciának, de a kisebbség meghatározásában jelentős eltérések mutatkoztak. Volt, aki e fogalom hallatán nemzeti származásra asszociált (albán, román, orosz); volt, aki a magyarországi nemzetiségekre; volt, aki etnikai csoportokra (roma); volt, aki vallási csoportokra (zsidó); volt, aki hátrányos helyzetre, fogyatékosokra, és volt, aki társadalmi státusz alapján definiálta a kisebbséget („*akik ott lent vannak, akik szegények*”). De olyan csoport is akadt, ahol a résztvevők az egyszerű számszerűségben határozták meg a kisebbség fogalmát („*akik kevesebben vannak*”, „*bármilyen ... a kisebbség az a kisebb népszámban élő mások*”). Talán ennél a kérdésnél volt a leginkább egyértelmű az azzal való szembesülés, hogy milyen eltérő interpretációi lehetnek egy látszólag nem különösebben bonyolult (és egyértelműen fordítható) kérdésnek.

Ugyanezzel az állítással kapcsolatban egy másik értelmezési probléma magának a kisebbségi jogok meghatározásával kapcsolatban merült fel. Melyek a kisebbségi jogok? És miért kell, hogy a kisebbségeknek más jogaik legyenek? A beszélgetésekből kiderült, hogy e kérdések értelmezése szintén igen széles skálán mozog, nem függetlenül a válaszadók demográfiai jellemzőitől és politikai beállítódásától.

A „Kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől” hasonló, bár kisebb mértékű értelmezési zavart rejtett. A statisztikai elemzés alapján ez az item nem tűnt különösebben problémásnak, ugyanakkor a „minden” kitétel már értelmezési problémákat generált. A beszélgetések során több olyan társadalmi csoportot vagy szegénységi faktort hoztak fel példaként a résztvevők, amelyekkel már nem szívesen vállaltak szolidaritást: például azokkal, akik nem akarnak dolgozni, az alkoholistákkal, a szerencsejáték-szenvedély miatt elszegényedettekkel. A másik dilemma, amiről több csoportban is szó esett, hogy ez vajon a demokraciának mennyiben feltétele. Többen amellet érveltek, hogy ez inkább a szocializmusban volt az állam dolga, a mai demokrácia viszont nem erről szól.

3. Nehezen, vagy egyáltalán nem értelmezhető itemek

A másik végletet a minden kontextusban magas bizonytalanságot eredményező „potenciálisan értelmezhetetlen” itemek csoportja jelentette, mindhárom statisztikai elemzési eszközünk és a fókuszcsoportos vizsgálat alapján is. E típus megtestesítője többek között: „A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak.” vagy „A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat” illetve „A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak” állítások. A fókuszcsoportos beszélgetések rávilágítottak e kérdések értelmezési nehézségeinek okaira. Az a gondolat, hogy a demokrácia szempontjából fontos, hogy a politikusok figyelembe vegyék az európai kormányok véleményét, mielőtt döntést hoznak, érezhetően komoly zavart okozott. Miért kéne, és kinek a véleményét kikérni? Ez a kérdés akkor az Európai Unióra vonatkozik-e? Mi köze ennek a demokraciához? A résztvevők közül néhányan elmondták, hogy megkérdezni mások véleményét sosem árt, de ez nem feltétlenül kell, hogy befolyásolja a kormány döntéseit. Egy másik csoport azt vetette fel, hogy attól függ, milyen kérdésről; mert amennyiben a döntés olyan ügyről szól, amely más országok, vagy az Európai Unió államaira is hatással van, akkor figyelembe kell venni, de a kizárólag Magyarországra ható döntések esetében nem. Felmerült az „uniós értékek” fogalma is: egyes résztvevők szerint addig, amíg nem megy szembe a döntés az unió alapértékeivel, addig nem kell beleszólást biztosítani más kormányoknak.

„A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat” tétellel kapcsolatos értelmezési zavar is megfigyelhető volt a beszélgetések során. Ebben az esetben a

„büntetés” kifejezés eltérő tartalma volt a bizonytalanság forrása. Itt a csoport státusza is vízvázlaton bizonyult. A magasabb státuszú csoportokban egyértelműen a választásokon leadott szavazatokra, illetve a kormány megbuktatásának lehetőségére (azaz egyfajta „politikai büntetésre”) asszociáltak a résztvevők, míg az alacsonyabb státuszú csoportokban vita alakult ki arról, hogy mi is számít büntetésnek. Elsősorban a büntetőjogi felelősségre-vonás, illetve azon túl erkölcsi büntetés, anyagi vagy akár a fizikai felelősségre-vonás, sőt életfogytiglani vagy halálbüntetés lehetősége is felmerült a válaszolóknál. A diskurzusból tehát az derült ki, hogy a „büntetés” fogalmát a különböző társadalmi státuszú csoportok meglehetősen eltérően értelmezték, és ez jelentős inkonzisztenciát okozhatott a válaszokban.⁹ Sajnos azt már sohasem fogjuk megtudni, hogy vajon a kérdőív kutatás során megkérdezettek milyen típusú büntetésre gondoltak a válaszadás során.

„A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak.” állítással kapcsolatban két – különböző jellegű – problémára világított rá a kvalitatív vizsgálatunk. Felmerült többek között, hogy ennek vajon mi köze a demokráciához: „Ez egy totál értelmetlen kérdés.”; „Én úgy érzem, hogy ez a mondattöredék nem függ össze a demokrácia szóval. Attól függetlenül is megvitatom, vagy nem vitatom meg a családommal, hogy demokrácia, diktatúra, vagy császárság, királyság van.”; „A vélemény az az, mint egy emberi fenék. Mindenkinek van, de nem feltétlen kíváncsi a másikéra.” Ezen válaszok alapján úgy tűnik, hogy a nyílt, politikai diskurzust sokan nem tekintik a demokrácia feltételének. A másik probléma inkább a konkrét magyar viszonyokkal kapcsolatos. Sokan attól tartanak, illetve olyan tapasztalataikról számoltak be, amikor a politikai témák megvitatása komoly családi és baráti konfliktusokat eredményezett. „Hát, hallottam már olyan családokat, hogy szétugrottak ilyen hülyeség miatt”. Mindemellett sokan elmondták, hogy fontos (lenne) megbeszélni egymással e témákat, mert a mások eltérő információi, nézőpontjai közelebb vihetnek egy téma megértéséhez. Csakhogy az ebből támadó személyes, baráti és családi konfliktusok kockázatának fényében sokak szerint egyszerűen nem éri meg.

4. Vegyes típusok

Végezetül a vegyes típusokba sorolt állítások talán legpontosabb körülírása az lehetne, hogy „magyarországi megvalósulásuk nehezen értelmezhető”. Erre példa a „Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak”; „A különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtsanak egymáshoz képest.”; „A bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek”; vagy a „Média szabadon bírálhassa a kormányt” állítások. Ezek esetében figyelhető meg a legnagyobb eltérés a két kérdés között: ideálisan mennyire fontos, illetve, hogy mennyire valósul meg Magyarországon. Ezekben az esetekben a bizonytalanság mögött feltételezhető a vélemények valamilyen mértékű eltitkolása. Mindhárom kérdés kapcsán teljes egyetértés volt abban, hogy ezek egyaránt alapvetőek a demokrácia szempontjából. Az első („Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak”) állítás kapcsán a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés két értelmezési problémára irányította a figyelmet: egyrészt ebben a kérdésben valójában két kérdés rejtőzik: a szabad választások és a voksolás tisztességessége. Ez utóbbival kapcsolatban fogalmaztak meg a résztvevők értelmezési bizonytalanságokat. Több esetben is felmerült a jelenlegi választási szabályozás tisztességes volta: az új választási törvény választói körzeteket átrendező rendelkezései, a buszoztatással kapcsolatos szabályok vagy éppenséggel a választókat befolyásolni szándékozó politikai ígérek és ajándékok jelenléte. A kérdés – különösen annak hazai megvalósulására vonatkozó része – sokaknak nehezen értelmezhető, mert a törvény szerint ugyan szabadok a választások, de a tisztességes szavazás feltételei nem adóttak. Ez a „two in

⁹ Arról nem is beszélve, hogy nemzetközi kontextusban az eredeti angol (*punish*) szó fordításának jelentéstartalma, kulturális kontextusa szintén igen komoly értelmezési, összehasonlítási problémákat okozhat.

one” megfogalmazás okozta tehát az értelmezési nehézséget valamint az értelmezés „ideális” állapot és a „konkrét” magyarországi megvalósulás” közötti eltéréseit.

A „*Különböző politikai pártok alternatívát nyújtsanak*” állítás hazai megvalósulásával kapcsolatban a statisztikai elemzés ellenére a fókuszcsoportok nem mutattak rá értelmezési nehézségre. Egyhangúan egyetértettek abban mind a négy fókuszcsoportban, hogy ez egy nagyon fontos tényező a demokrácia szempontjából, viszont azt is gondolták, hogy Magyarországon ez nem valósul meg. A politikai pártok nem nyújtanak alternatív víziókat, „*a sokszínűség legfeljebb abban merül ki, hogy egymást szidják*”.

A bíróság előtti egyenlőséggel kapcsolatban is hasonló megfigyelést tehetünk. A statisztikai elemzéssel ellentétes módon a csoportos beszélgetések arról árulkodnak, hogy nincs értelmezési probléma e kérdés kapcsán. Annál nagyobb az elv fontossága és a magyarországi megvalósulás között érzékelt szakadék. Teljes és egyhangú egyetértés uralkodott abban, hogy ez egy alapvető feltétele a demokráciának, ugyanakkor folyamatosan sorolták azokat az ügyeket, ahol a jog előtti egyenlőség elve csorbul: a cigányok, a hétköznapi emberek, a politikusok, a „celebek” eltérő bírósági kezelésére nagyon sok konkrét példát említettek: az utóbbiak nagy súlyú bűnökért sem kapnak büntetés, míg az előbbiek kisebb súlyú szabálysértések miatt is börtönbe kerülhetnek.

Nem kevésbé volt ellentmondásos a „*Média szabadon bírálhassa a kormányt*” állítás megítélése sem. Abban nagyfokú egyetértés mutatkozott, hogy ez egy ideális demokrácia szempontjából alapvető tényező. Ugyanakkor a magyarországi helyzetről merőben eltértek a fókuszcsoportok résztvevőinek véleményei. Volt olyan csoport (Budapest), ahol egyhangúan az volt a vélemény, hogy Magyarországon nincs sajtószabadság; de volt olyan csoport, ahol komoly vita bontakozott ki: egyesek amellet érveltek, hogy „*márpedig mindenki szabadon elmondhatja a véleményét*”, és számos olyan sajtóorgánum van, amely „*annak ellenére működik, él és virul, hogy folyamatosan ostromozza a kormányt*”. Mások viszont pont azzal kapcsolatos példákat említettek, amikor a média politikai nyomás alá kerül. E kérdés értelmezési bizonytalansága kapcsán tehát három szempont merült fel: (1) a közszolgálati és a piaci média közötti különbségtétel szükségessége; (2) annak a kérdése, hogy a média objektív tájékoztatásra kell-e szorítkozzon, vagy megengedhető részéről a bírálat, a véleményalkotás; (3) végül pedig különbséget tapasztaltunk a tekintetben, hogy a kérdés a média szabad véleménynyilvánításának formális, jogi feltételeinek meglétére, avagy a média szabadságának gyakorlati megvalósulására vonatkozik-e. Vagyis van-e szabad média akkor, ha a formális és jogi feltételrendszer adott ugyan, de a hatalmi nyomásgyakorlás különböző technikái ellehetetlenítik azt, és öncenzúrára kényszerítik a média szereplőit. Ezen mögöttes tartalmakat és magyarázatokat, illetve azok eltéréseit érdemes szem előtt tartani, amikor a látszólag egyszerű, négyzavas állításra adott válaszokat elemezzük.

Következtetések

Az ESS és a hozzá hasonló nagy nemzetközi összehasonlító kutatások fontos sajátossága, hogy a kutatások adatbázisai, illetve annak teljes dokumentációja bárki számára elérhető. Csak az ESS-nél maradv: az ebből származó számok és összetettebb eredmények nyilvánvaló módon (hiszen ez is a kutatási projekt alapvető célja) évek óta kiszolgálják mind a különböző szakpolitikák (pl. alapvető indikátorok formájában), mind tudományos kutatások másodelemzéseit, mind pedig az üzleti és civil világ, illetve a média adatéhségét. Az adatbázisok közzététele után az adatoknak a tanulmányunkban bemutatott szempontok szerinti érvényességét és megbízhatóságát az adatok felhasználói már csak a legritkább esetben kérdőjelezik meg. Többszörre egyszerűen elfogadjuk az eredményeket, hiszen valóban az a helyzet, hogy a nemzetközi társadalomtudományos összehasonlító kutatásokon belül az ESS egyike a legprofesszionálisabban előkészített és „minőségbiztosított” projekteknek.

A téma jelentőségéhez mérten kétségtelenül rövid, és csak Magyarországra leszűkített, továbbá potenciálisan még sokféle irányban bővíthető és kiegészíthető elemzésünk is megmutatta ugyanakkor, hogy minden erőfeszítés ellenére továbbra is számos kisebb-nagyobb értelmezési probléma létezik, még az ESS adatai kapcsán is. Ezek pedig mind a hazai, mind pedig a nemzetközi összehasonlításban okozhatnak nehézségeket az eredmények interpretálásában.

Általános konklúzióként megfogalmazzuk, hogy szinte nem volt olyan demokrácia-item, amely minden általunk e tanulmány keretein belül alkalmazott „puha” és „kemény” próbát kiállt volna. Más szavakkal: nem volt olyan item, ami mind az elvont, mind pedig a konkrét hazai viszonyokra vonatkozóan egyértelmű és könnyen értelmezhető lett volna.

Néhány esetben különösen szembeötlő volt, hogy mennyire eltérő módon interpretálták az adott kérdést a válaszadók. Ilyenek voltak például a kisebbségekre (7), a médiára (6) és a politikusok megbüntetésére (10) vonatkozó állítások. Itt még tovább erodálhatja az adatok megbízhatóságába vetett hitünket az is, hogy többek között ezek voltak azok a kérdések, ahol a válaszhiányok aránya átlagos vagy átlag alatti volt. Tehát a kérdezettek „szívesen” válaszolták meg ezeket a kérdéseket.

Számos kérdés esetén volt ugyanakkor mind a kvantitatív, mind pedig a kvalitatív elemzés során megfigyelhető az a probléma, melynek során az elvont kontextussal összehasonlítva a magyarországi helyzet megítélése jelentett problémát. Ezt jelezték a nagyobb mértékű adathiányok, az adatok belső struktúrájának inkonzisztenciái, illetve a fókuszcsoportok kevésbé egzakt, de kellőképpen informatív tanulságai.

Az elvégzett elemzés egyik fontos tanulsága, hogy az elméleti koncepcióalkotástól a konkrét módszertani megvalósításig terjedő gondos nemzetközi és hazai előkészítő munka ellenére is lehetnek problémák egy kérdőívvel. Az általunk vizsgált kérdésblokkban több olyan elem (fogalom, jelenség) található, amelyek mögött ugyan jól felépített, a nemzetközi tudományos életben széles körben elfogadott elméleti koncepciók állnak, ezek azonban a hazai környezetben mégsem „jöttek át”. Megkockáztathatjuk, hogy vannak olyan témák a demokrácia alapvető részeleméhez és ezek megítéléséhez kapcsolódóan, ahol az adott közösség társadalmi és politikai kultúrája nagyban meghatározza azt, hogy ki milyen konkrét tartalmat társít bizonyos – elsőre egyértelműnek és univerzálisnak gondolt – fogalmakhoz. Különösen igaz lehet ez egy olyan téma, mint a demokrácia megítélésének esetében, ahol Európán belül is nagyon eltérő hagyományokkal és értékekkel rendelkező országok találhatóak. Így korántsem állíthatjuk teljes bizonyossággal azt, hogy azonos kérdésre adott válaszok az Egyesült Királyságban, Svédországban, Portugáliában, Görögországban vagy éppen Magyarországon ugyanarra a jelenségre vonatkoznak, azaz lehetnek kétségeink, hogy van-e lehetőségünk arra, hogy ezeket különösebb aggodalom nélkül közvetlenül összehasonlítsuk.

A tanulmányunkban felvetett kérdés a szubjektív értelmezések lehetőségeit, illetve az ebből következő bizonytalanságokat vizsgálta – elsősorban az adatok minősége szempontjából. Az eredményeink azt mutatják, hogy a megbízhatóság, érvényesség és nemzetközi összehasonlíthatóság tekintetében még az olyan komoly európai apparátussal rendelkező kutatások, mint az ESS esetében is ajánlatos az óvatosság és a megfontoltság az adatok elemzésében és interpretálásában.

Irodalom

CONVERSE, P. E. (1964). The nature of belief systems in mass politics. In D. E. Apter (szerk.), *Ideology and discontent* (Vol. 5, pp. 206–261). New York: Free Press.

GROVES, R. M. (1989) *Survey errors and survey costs*, John Wiley and Sons, New York

- GROVES, R.M., D. A. DILMAN, J.L. ELTINGE, R.J.A. LITTLE (2002) *Survey Nonresponse*. Wiley Series in Probability and Statistics, John Wiley and Sons
- MCGORRY, S. (2000) Measurement in a cross-cultural environment: survey translation issues, *Qualitative Market Research* 3.2 (2000): 74-81.
- OSKAMP, S., SCHULTZ, P. W. (2005) *Attitudes and opinions*. Lawrence Erlbaum Associates, London
- PILLÓK, P. (2010) *Az elhanyagolt tényező, avagy nem mintavételi hibák a kérdőíves adatfelvételekben*, Doktori disszertáció (témavezető: Székelyi Mária) Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola,
- SARIS, W. E., P. M. SNIDERMAN (ed.) (2004) *Studies in Public Opinion: Attitudes, Nonattitudes, Measurement Error, and Change*, Princeton University Press
- SARIS, W.E., I. GALLHOFER (2007) Can questions travel successfully? In: R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald és G. Eva szerk.: *Measuring Attitudes Cross-Nationally* Sage – Centre for Comparative Social Survey at City University, London
- SCHUMAN, H., PRESSER, S. (1980). Public opinion and public ignorance: The fine line between attitudes and nonattitudes *The American Journal of Sociology*, 85(5), 1214–1225.
- SCHWARTZ N., S. SUDMAN (1992) *Context Effects in Social and Psychological Research*, Springer Verlag